

evoluat de-a lungul a două etape/perioade principale, cea dintâi fiind plasată între 3200–2500 a. Ch., iar cea de a doua între 2500–2200 a. Ch. Pentru această vreme, există indicii privind un proces de urbanizare a societăților din epoca bronzului, atât pentru Orientul Apropiat, cât și pentru Europa Centrală sau spațiul egeean, lipsind însă în spațiul caucazian, unde, foarte probabil, continua modul de viață pastoral. Autorul propune cinci criterii pentru a defini ceea ce numește „*the Early Urban Package*”: 1 – Sistem de măsuri și greutate unificat; 2 – Utilizarea administrativă a sigiliilor sau chiar a înregistrărilor scrise; 3 – Metalurgie complexă (folosirea staniului/aurului/argintului la realizarea aliajelor, tehnici elaborate de minerit, aliaj și turnare); 4 – Ceramică standardizată, poate chiar producție de masă (folosirea roții olarului); 5 – Apariția unor așezări cu suprafețe pe peste 4–5 ha sau cu o populație de peste 1000 locuitori. Dacă pentru spațiul egeean, Anatolia sau Syria, aceste criterii sunt vizibile, pentru Caucaz poate fi identificat doar cel de al treilea, eventual și folosirea unui sistem de măsuri și greutate. Dar chiar și în această situație spațiul caucazian era integrat în sistemul de schimb la distanță, mai ales în ceea ce privește produsele metalurgiei, cu acele regiuni unde se trecuse deja la stadiul proto-urban.

O altă contribuție pe aceeași temă este cea semnată de S. Hansen, *Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC* (p. 297–316). Scopul urmărit este acela de a contura „*dimensiunile metalurgiei practicate de-a lungul mileniilor IV și III a. Ch.*”. Apariția la mijlocul mileniului IV a. Ch. a unor tehnici de bază ale metalurgiei asociate cu domesticirea calului și folosirea acestora pentru transportul la distanță, indică constituirea unui cadru social fără de care acestea nu aveau cum fi efective. Discuția asupra acestei perspective a fost frânată de mai vechea imagine asupra începuturilor epocii bronzului bazată pe o ordonare strict tipologică, în faze și subfaze, în realitate lipsită de teme. Utilizarea unor sisteme de date, independente de tipologie, cum sunt analizele dendrocronologice sau, mai cu seamă, cele radiocarbon au determinat o cu totul altă perspectivă asupra unor fenomene culturale cum sunt Cultura Baden, Cultura Amforelor Sferice și Cultura Ceramicii Șnurate, Cultura Campaniformă și culturile Jamnaja și Katakombnaja, pentru care s-a dovedit că au avut o vechime și o durată remarcabile. Piatra de temelie a discuției o reprezintă faimosul M.5 din kurganul 31 de la Klady (cultura Majkop). Dacă mai de mult mormântul era plasat cândva în secolul XXIV a. Ch., astăzi este propusă o datare, pe baza mai multor

date ^{14}C , la mijlocul mileniului IV a. Ch., ceea ce schimbă perspectiva, cimitirul de la Klady fiind astfel corelat cu perioadele Uruk mijlocie și târzie din Mesopotamia și Anatolia. Inventarul M.5, ultimul din kurgan, este de-a dreptul fastuos. Categoria cea mai bine reprezentată este constituită din piesele de arsenal. Topoare din piatră, topoare cu gaură de înmănșare din bronz, din care două decorate, o spadă, pumnale, săgeți din silex. Li se adaugă vase din bronz, piese de port, dălți din bronz, vase din lut. Pe baza acestui bogat inventar, autorul relaționează cimitirul Majkop de la Klady de fenomene culturale contemporane din Europa, cum, de altfel, o dovedește și decorul păstrat pe câteva lespezi de piatră din M.1, din kurganul 28, cu analogii într-un mormânt de la Leuna-Göhlitzsch, în Germania, aparținând mediului culturii Bernburg, pentru unele contexte ale acestui mediu cultural fiind cunoscute resturi de cal. Depunerile de arme în mormintele cimitirului de la Klady pun în lumină existența unei categorii de „războinici”, cu o ideologie corespunzătoare. Nu există surse scrise directe, dar autorul nu se sfiește să facă referiri la mitul lui Gilgamesh.

În ultima contribuție din volum, E. Schalk, *Commentary on arguments for the metallurgical potential of a specific geographical area in prehistoric times* (p. 317–323), concluzionează asupra încheierilor celorlalți autori privind metalurgia. Este subliniat potențialul metalurgiei, prin produsele sale, de a susține relațiile interculturale dintre diferite zone cu zăcămintele cuprifere și nu numai, cum sunt cele din Bazinul Carpatic, din Bazinul Dunării de Jos și cele din Caucaz. Sunt enumerați factorii care au favorizat această interacțiune pe spații largi, cum ar fi: 1 – condițiile mai lesnicioase de exploatare a zăcămintelor cuprifere; 2 – solul fertil din Bazinul Carpatic și regiunea Kuban; 3 – mijloacele de transport deja existente; 4 – eficiența meșterilor făurari itineranți, transumanța și variatele strategii de subsistență.

Întregul volum reprezintă un succes pentru cercetarea preistoriei Europei sud-estice și chiar dincolo de ea. Fiecare contribuție a reușit să revadă, pe urma unor metodologii moderne ca și prin abordări noi, complicatul sistem al interacțiunilor culturale de-a lungul epocii bronzului european. Mi-aș permite să îl recomand arheologilor români care se ocupă de epoca bronzului, și nu numai, mai ales datorită faptului că se vede din literatura românească de specialitate că recursul la informațiile din zona caucaziană este mai puțin prezent.

Ion Motzoi-Chicideanu

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, *Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3*, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig.

Volumul ne oferă un extins raport de săpătură în cadrul căruia sunt prezentate rezultatele cercetărilor efectuate în cursul anului 2010 la unul dintre tumulii aflați pe o porțiune din traseul autostrăzii A2. Este regretabil că pentru celelalte movile funerare învecinate și cercetate concomitent nu au fost publicate încă rezultatele, fapt ce reduce din valoarea raportului prezentat acum, dar fără voia colectivului de autori.

După un *Cuvânt înainte/Avant-propos* (p. 7–10) semnat de C. Schuster, urmează A. Morintz și C. Schuster, *Localizare, cadrul natural, descrierea gradului de conservare a sitului* (p. 11–13), A. Morintz, *Metoda de săpătură* (p. 15), R. Kogălniceanu, *Descrierea complexelor și a mormintelor* (p. 17–21), A. Comșa, *Date antropologice* (p. 23–51), G. El-Susi,

Analiza resturilor de animale (p. 53–56), C. Schuster, *Reconstituire și interpretare* (p. 57–80), G. Mureșan, *Notă privind restaurarea și conservarea pieselor de metal* (p. 81–82), un rezumat în limba franceză (p. 83–90), *Bibliografie* (p. 91–103), *Explication des figures* (p. 107–109), iar apoi cele 65 de figuri. Traducerea în limba franceză a fost făcută de E. Nicolae.

Titlul pompos *Localizare, cadru natural, descrierea gradului de conservare al sitului* se sprijină pe o expunere care abia depășește două pagini. Din cele expuse aflăm cam ce a suferit de-a lungul timpului, din Cambrian și până în vremurile noastre, „microzona de interes” ca să ajungă așa cum o vedem astăzi. Este de remarcat străduința de a compara mai vechile hărți cu cele actuale, chiar dacă au fost folosite doar două, una

din 1915 și alta mai recentă. S-a încercat o eventuală punere în evidență a unor grupări de tumuli, de altfel cunoscute de mai mult timp. Cercetările de suprafață anterioare campaniei de săpături nu aveau cum să dea rezultate datorită faptului că cele mai multe movile au fost aplatizate în urma agriculturii intensive impuse dinainte de 1989. Poate ar fi fost util să se consulte documentația existentă la OCPI Constanța, știut fiind faptul că în arhivele OCPI-urilor județene din țară există numeroase stereofotografii făcute prin anii '60, ca să nu mai amintesc de arhiva ANCPI.

De-a lungul unei pagini întregi este descrisă *Metoda de săpătură*. Avem de-a face cu o înșiruire de detalii inutile, pagina respectivă putând fi înlocuită cu un plan general, corect redactat (pe cel de la fig. 18 este înregistrat mai degrabă o situație ipotetică decât ceea ce a existat). Dar foarte probabil că descrierea excesiv de amănunțită este utilă funcționarilor de la firma COLAS S.A., firmă ce a asigurat finanțarea cercetărilor. Ca mod de abordare, „metoda” de săpătură propusă nu aduce ceva nou, fiind bine cunoscute exemple oferite de cercetările din tumuli de la Valea Lupului (vezi M. Dinu, MCA 5, 1959, p. 246–252; idem, MCA 6, 1959, p. 203–207) sau, mai ales, Smeeni (vezi N. Simache, V. Teodorescu, MCA 8, 1962, p. 273–282), pentru ambele cazuri strategia de cercetare fiind stabilită conform indicațiilor lui Ion Nestor. Poate ar fi fost necesară și o prelungire a secțiunilor dincolo de limitele movilei pentru a verifica dacă au existat sau nu și înmormântări dincolo de acestea.

Miezul raportului este constituit din *Descrierea complexelor și mormintelor* ce se întinde pe ceva mai mult de patru pagini. Sunt prezentate cele 16 morminte, patru complexe și șanțul circular ce înconjură tumulul. Din descriere, ca și din ilustrațiile adiacente, reiese cu claritate că cercetarea de detaliu nu a fost făcută cum trebuie. Pentru M. 3, 4, 8 și 15 nu s-a precizat care ar fi fost limitele fiecăruia în plan. Pentru fiecare mormânt, ca și pentru „complexe”, este indicată de fiecare dată adâncimea față de cota 0 (119,50 m). Dar în cazul unor morminte tumulare relevantă trebuia să fie poziția stratigrafică față de structura movilei, nu adâncimea. Situația M. 9 reprezintă un nefericit ghinion. În ce măsură pietrele aparținând „complexului 4” făceau parte sau nu din „mantaua” movilei e greu de știut, dat fiind că asemenea pietre s-au găsit doar într-o parte a acesteia. Mai degrabă este de presupus că provin de la un complex distrus/deranjat. Ceea ce este prezentat drept M. 5 „constă în câteva fragmente de oase care, la o analiză ulterioară, s-a dovedit că aparțineau unui cal”. Complexul 1/M. 1–2 a fost, evident, o depunere deosebit de, ca să zic așa, complexă, căreia autorii săpăturii, deși s-au străduit, nu prea au reușit să îi dea de cap. Din descriere, ca și din ilustrații (planuri și fotografii la fig. 19–27), se poate constata că procedeul de săpare doar pe niveluri (de săpătură/cazma) succesive nu prea a oferit informații... Unul dintre martorii stratigrafici suprapunea complexul 1, dar a fost tăiat (distrus ca atare) pentru cercetarea de plan. Păstrarea martorului pentru a surprinde situația stratigrafică ar fi fost mai mult decât binevenită, cu atât mai mult cu cât, așa cum se vede din fig. 25, mai ales fotografia (între ce se vede în fotografie și ceea ce a fost trecut pe plan, există diferențe), au existat trei complexe distincte care se întretaiau. Întreaga situație este încurcată, singurul element sigur fiind bucata de tablă contemporană. La fig. 14, unde este ilustrat profilul 6, este schițată cu linie întreruptă ceva ce ar putea fi o movilă primară, ridicată direct peste lutul galben. Această, subțire de altfel, indicație ca și poziția centrală a M. 1–2 ar putea susține opinia conform căreia acesta a fost mormântul principal. Prezența pietrelor, evident deranjate, ca și a lemnului (în niciun caz „bârne”, căci cel mai gros fragment de lemn abia are 5 cm în diametru) indică faptul că structura mormântului a fost

aparte. Este destul de posibil să fi fost vorba de o cistă din pietre, deși asocierea cistă din pietre + lemn este destul de rar întâlnită. Mormântul 6, deși a fost suprapus de unul dintre martorii principali, nu a beneficiat de o înregistrare stratigrafică. Scheletul (chircit pe dreapta, orientat NNV–SSE) a aparținut unui copil. Ca poziție, este periferic față de mormântul primar. Importantă este observația conform căreia „depunerea” de scoici descoperită deasupra oaselor ar putea indica faptul că acestea au fost acoperite cu stuf, foarte probabil o rogojină care, împreună cu prezența ocului, reprezintă elemente de structură mortuară cunoscută pentru înmormântările Jamnaja. Ca inventar a avut două așchii de silex. Ceea ce este însă demn de reținut este poziția neanatomică a craniului, fapt ce poate indica o manipulare postmortem a cadavrului. Situat tot periferic, mormântului 7, de adult (chircit pe stânga, orientat E–V), nu i-au fost precizate limitele gropii și nici poziția stratigrafică. De altfel, la o privire atentă, se poate observa că scheletului desenat la fig. 33/a îi lipsesc niște oase ce se pot vedea în fotografia așezată dedesubt (la fig. 33/b)! Ca inventar a avut un os de mamifer de talie mare (care nu este trecut pe planul mormântului) și, eventual, un ciob (neilustrat) și un cui din metal. Și în cazul M. 10 s-a constatat o situație specială. Peste un schelet de adult (chircit pe dreapta și, atât cât se poate aprecia din planul și fotografiile de la fig. 34, orientat V–E) au mai fost identificate părți de la scheletul altui individ, ceea ce ar putea identifica un alt caz de manipulare postmortem, în sensul că scheletul mai bine păstrat a fost deranjat de un mormânt mai vechi, ale cărui resturi au fost apoi reasezate în mormânt. Lipsește, din păcate, din nou precizarea limitelor gropii pentru a soluționa clar problema. Mormântul suprapune șanțul periferic, ceea ce îl situează într-o poziție cronologică mai târzie, dovedind astfel o utilizare relativ îndelungată a movilei funerare. Mormintele 11, 12 și 16 (vezi fig. 35), cu schelete de la doi adulți și un copil, par a constitui împreună un mormânt colectiv, la care s-a adăugat și un al patrulea (M. 12a) tot de copil. Ca poziție este periferic, conform planului de la fig. 18, suprapunând parțial șanțul periferic. Nu a fost determinată limita gropii, iar pentru scheletele 11, 12 și 16 dispunerea a fost oarecum identică (chirciți pe dreapta, orientați în sectorul NE–ENE). Prezența unor scoici, aduse foarte probabil cu stuful care a acoperit cadavrele, ca și a ocului, plasează mormântul cvadruplu tot la vreme Jamnaja, dar la o anume distanță în timp față de ridicarea movilei primare, dacă privim lucrurile stratigrafic și planimetric. Inventarul este reprezentat printr-un alt os de mamifer mare. Mormântul 13, așa cum era de așteptat după numărul său, a fost din nou lovit de ghinion, adică de o ploaie puternică. Deși umplutura gropii era constituită din lut galben, nu a fost delimitată groapa și nici nu a fost precizată poziția stratigrafică. S-a putut constata doar că era vorba de un schelet de femeie (chircit pe stânga, orientat ENE). În cazul M. 14 (fig. 37) nu este vorba de un schelet chircit lateral, ci de unul în decubit dorsal cu membrele inferioare îndoite din genunchi și căzute lateral, așa cum o dovedește poziția membrilor superioare și cea a cutiei toracice. Groapa, deși umplută cu lut galben, nu a fost delimitată. Și în acest caz lipsesc oase în desenul planului, iar craniul a fost desenat la ochi. Foarte importantă ar fi fost stabilirea raportului stratigrafic dintre mormânt și șanțul periferic, cele două (așa cum se vede din poză) atingându-se, dar ocazia a fost pierdută... Eventuala prezență a stufului, „dovedită” de scoici, ca și a ocului, precum și dispunerea scheletului, atestă apartenența acestuia la grupul înmormântărilor de tip Jamnaja. Inventarul se compunea din șase așchii de silex. Complexul 2, de formă ovală, cu o umplutură din pământ galben și negru (vezi fig. 28), li s-a părut autorilor săpăturii ca având aspectul „unui țest din lut”. Dar, conform planului general de la fig. 8, complexul 2 se

afla în relație, planimetric vorbind, foarte strânsă cu M. 4. Adâncimile la care cele două complexe arheologice au fost surprinse diferă, iar relația stratigrafică dintre cele două nu a fost înregistrată, așa cum ar fi trebuit. Complexul 3 ar putea să fi fost un mormânt de incinerare slav timpuriu, după vasul de tip Praga-Jitomir-Korčak, prezentat la fig. 29, dar conținutul vasului nu a fost verificat. Complexul 5 este interesant. A fost descoperit la „*curățarea profilului nr. 9*”. Din fotografia de la fig. 31, se poate vedea că respectivul complex era constituit dintr-o groapă, dar care nu a fost înregistrată în plan. Faptul că, alături de „ceșcuță”, s-au mai găsit și două „*fragmente indeterminabile de oase lungi*” ar fi impus o privire mai atentă, dar... În ceea ce privește datarea – la *sfârșitul Bronzului Mijlociu sau Târziu* –, lucrurile par a sta așa cum a propus autorul. Șanțul periferic, unul dintre elementele principale ale structurii T. 3, a fost pus în evidență în plan, el având o formă circulară cu diametre axiale de 22, respectiv 23 m. De asemenea, poziția șanțului a fost marcată pe profilele axiale. Către N șanțul pare a nu se închide, iar autorii săpăturii nu au făcut precizări în această privință. Nu a fost precizată nici poziția stratigrafică a șanțului față de nivelul de călcare antic (nivelul de poză al movilei). În schițele de profil prezentate la fig. 9–13 și 16 pare a reieși că șanțul suprapune nivelul de poză!! Fără îndoială șanțul circular periferic a marcat spațiul funerar în al cărui centru se afla complexul 1/M. 1–2. Nu mai avem cum știi cu certitudine dacă acesta a avut sau nu o movilă primară – *Primärhügel* –, așa cum se cunoaște din alte complexe funerare Jamnaja. Unele dintre morminte (M. 6, 13–15) par să fi aparținut tot spațiului marcat de șanțul circular, în timp ce celelalte sunt ulterioare, căci fie suprapun șanțul periferic, fie sunt situate dincolo de el (M. 7–8, 11–12, 16). Din păcate, în lipsa unor observații corecte, nu mai avem cum știi care a fost poziția stratigrafică (față de structura movilei) a M. 5, cel constituit de fapt din *câteva oase* de cal. Complexul respectiv e posibil să fi reprezentat un „jertfelnic” aparținând movilei primare, fapt cunoscut de altfel în mediul Jamnaja.

Urmează *Date antropologice*. Pe parcursul celor peste 28 de pagini sunt expuse cât s-a putut de detaliat observațiile făcute asupra resturilor osteologice umane. Ies în evidență, prin importanța lor, constatările privind osemintele din ceea ce săpătorii au denumit M. 1–2. Au fost identificați șapte indivizi. Dacă primii patru sunt documentați prin schelete craniene și post craniene, scheletele 5–7, în cazul primelor două sunt reprezentate prin câte doi dinți, respectiv doar unul, iar al treilea doar printr-un fragment de temporal. Prezența acestora pare a sublinia, din nou, posibilitatea unor manipulări post-mortem. Corect efectuată, analiza antropologică este un câștig al volumului. Ar fi fost însă necesar și un tabel centralizat, care să cuprindă pe morminte numărul de indivizi recunoscuți, grupele de vârstă și sex etc. Așa mai atrage atenția asupra faptului că adoptarea de către autoare a opiniilor Olgăi Nercrasov și a colaboratorilor săi, privind mixajul între *ocromani* și mediteranoizii sau dinaricii dobrogeni, ar fi trebuit să fie ceva mai rezervată, știut fiind faptul că acest punct de vedere este părăsit de cercetarea modernă încă din anii '70.

Redactată cu profesionalism, *Analiza resturilor de animale* se întinde pe ceva mai mult de 4 pagini, fiind completată și cu un util tabel centralizat, cu ajutorul căruia se subliniază prevalența osemintelor de cal și de ovicaprine față de bovidee. Firesc se acordă o anume atenție oaselor de cal, atrăgându-se atenția asupra faptului că acestea provin din *părți cu valoare alimentară ceva mai mică*, ceea ce ar putea ridica unele semne de întrebare privind rostul lor.

Pe baza înregistrărilor făcute în cursul săpăturii arheologice, se propune apoi o *Reconstituire și interpretare*. Se poate spune că textul, de-a lungul celor 24 de pagini, este

avântat. După reluarea considerațiilor generale privind înfățișarea și poziția movilei T.3, sunt „discutate” „*câte ceva despre movilele funerare de pe teritoriul României și dincolo de hotarele țării*”. Sunt menționate mai multe movile din Moldova, Dobrogea și Muntenia, subliniindu-se că Oltenia, Banatul românesc și Transilvania „*sunt mai sărace în tumuli*”. Lucrurile nu stau chiar așa, căci în Oltenia, mai ales în partea de sud a provinciei, de-a lungul Dunării sunt vizibile nenumărate movile, unele de dimensiuni remarcabile, cum este cazul de-a lungul Dunării, de la Calafat către Islaz. Aș menționa acum grupările din preajma localității Deveselu, apoi cele din ariile Giurgiu–Urzicuța–Siliștea Crucii–Afumați unde sunt binecunoscutele *Măguri înșirate* sau Seaca de Câmp–Rast–Negoiu–Catane. Unele au fost cercetate, cum e cazul cu *Măgura Barbului* de lângă Rast sau de lângă Seaca de Câmp (vezi mai nou rapoartele respective la VI. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, BAR IntSer. 72, Oxford, 1980). O situație identică există și pe malul sudic al Dunării de la confluența cu Timocul și până la cea cu Țibrița, care se continuă cu cele menționate de autor. O privire mai atentă asupra documentelor cartografice (inclusiv, pentru România, stereofotografiile din arhivele OCPI) sau a unor repertorii arheologice deja publicate (așa cum ar fi, de pildă, A. Păunescu, V. Chirica, P. Șadurschi, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, București, 1984 vol. I, 1985, vol. 2) ar conduce firesc la constatarea că pentru zona în discuție există nenumărate asemenea monumente. Dar foarte puține asemenea movile funerare au fost cercetate, astfel că este dificil de a le atribui în totalitate fenomenelor Jamnaja sau Katakombnaja. Cu toate acestea, practica ridicării tumulilor la începutul epocii bronzului este evidentă și extrem de larg răspândită, mai ales dacă luăm în considerație miile de asemenea monumente în stepele nord-pontice și în aria situată înspre Caucaz sau dincolo de Urali. În ce măsură prezența până în Europa Centrală a movilelor funerare poate dovedi sau nu o „migrație” efectivă Jamnaja sau transportarea unui „*Yamnaya Package*”, ca modă funerară, este mai greu de stabilit deocamdată (vezi mai nou R. Harrison, V. Heyd, *The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of „Le Petit-Chasseur I + III” (Sion, Valais, Switzerland)*, PZ, 82, 2007, 2, p. 130–214). Discutând succint despre amplasamentul unora dintre movilele funerare, autorul semnalează existența unor „*pâlcuri sau adevărate alinamente de tumuli*”, bazându-se pe exemple din România, Basarabia sau Ucraina. Din păcate, nu se discută relaționarea dintre aceste pâlcuri și formele de microrelief. În destul de multe cazuri se poate observa că movilele, deseori grupate, sunt situate pe malurile unor cursuri de apă de unde se puteau controla zonele de pășunat. Așezări corespunzătoare nu prea se cunosc, ceea ce ar putea indica o anume mobilitate a comunităților umane, mobilitate legată tocmai de păstorit, ca element principal al strategiei de subzistență. Este cu totul posibil ca grupările de movile funerare, prin poziția lor fixă, să marcheze tocmai zonele de pășunat ale unor subunități sociale (familii).

Înălțarea movilelor funerare era, cât se poate de firesc, determinată de succesiunea înmormântărilor care au dus la adăugarea unor noi straturi de pământ peste cea dintâi movilă. Din păcate, așa cum am mai arătat, în cazul T.3 de la Medgidia lipsesc acele observații stratigrafice care să pună în evidență structura primară în relație cu ceea ce au adus cu ele înmormântările secundare. Paralelele cu alte cazuri citate de autor nu rezolvă problema. Șanțurile circulare periferice au reprezentat, de fiecare dată, frontiera dintre zona funerară, sacră și spațiul profan din jur, la fel cu ringurile de piatră periferice. Cele mai multe dintre mormintele depistate în T. 3

erau deranjate, astfel că despre tipul de mormânt și gropile respective sunt prea puține de spus, iar paralelele luxuriante cu alte cazuri nu ajută prea mult. Mai mult, autorului i-a scăpat faptul că în movila funerară de care s-a ocupat nu au existat decât gropi simple, lipsind cele cu treaptă, specifice unei etape mai târzii a fenomenului Jamnaja.

Orientarea scheletelor, așa cum este prezentată și discutată, ridică semne de întrebare. Din cele 16 morminte o precizare „*grosso modo*”, fără indicarea precisă în grade sexagesimale sau miimi pentru toate scheletele, a fost făcută doar pentru șapte. Pentru celelalte, extrem de precar păstrate (M. 1–4, 8–10 și 15), orientarea nu a putut fi stabilită sau s-a făcut la ochi (M. 13). Nu este făcută o relaționare cu pozițiile defuncțiilor și, ceea ce este mai grav, nu s-a făcut nicio raportare la grupele de sex. Ca atare, sumarele considerații, cu trimiteri însă cât se poate de numeroase, sunt gratuite. La fel de puțin lipsită de temei este și întrebarea în legătură cu un presupus „*cult al soarelui*”. De fapt, movilele funerare, cu structura lor foarte complexă și cu o continuitate de înmormântări, au avut propriile reguli de dispunere (în special de orientare) a morților, după repere proprii, mai greu de distins la o privire în fugă, dar cel mai probabil stabilite conform raporturilor intracomunitare, precum și în relație cu spațiul imediat controlat de subunitățile sociale (familii, clanuri). Aceleași observații pot fi făcute și despre cum au fost prezentate și discutate pozițiile scheletelor, atunci când săpătorii au putut să își dea seama.

Discuția despre inventarele mormintelor începe cu referiri la prezența ocului. Aș sublinia însă că prezența ocului, constituie un element al structurii interne a mormântului, la fel ca rogojinile din stuf sau alt material vegetal, calcarul, cărbunele, și nu este un element de inventar. Aș mai adăuga că de multe ori, datorită unor cercetări/săpături în teren superficiale, prezența ocului nu a fost constatată, astfel că o imagine de ansamblu asupra obiceului de a depune ocră în morminte este dificil de alcătuit. Oricum, practica respectivă apare ca specifică înmormântărilor tumulare din prima parte a epocii bronzului, fapt ce a dus și la apariția, și folosirea, termenului de *în mormântări cu ocră roșu*, termen azi cu totul anacronic. Materialul litic din două morminte ale T. 3 este constituit din două așchii la M. 6 și alte șase la M. 14. Toate sunt atipice. Eventual, ele ar putea fi piese legate de ocupația celor doi defuncți, așa cum pare să fie cazul pentru mormintele, din alte localități, citate de autor. Dar raportarea acestor așchii din silex la piese din piatră, cum este sceptra de la Casimcea, este cu totul deplasată, piesa de la Casimcea fiind un obiect de prestigiu, cu un caracter cu totul aparte. În ceea ce privește materialul osteologic animalier, din capul locului se pornește cu aprecierea lor drept „*ofrande*”. Dar ofranda este o depunere rituală, cu un caracter aparte, uneori ilustrată prin depunerea unor animale întregi, cum este cazul binecunoscutelor morminte din epoca bronzului de la Sintașta sau în cazul unor morminte aparte ale Culturii Amforelor Globulare, ca și în morminte Abașevo, unde se cunosc și situații cu totul aparte, cum este cazul K. 3/M. 01 de la Potapovka, unde craniul defunctului a fost înlocuit cu unul de cal (cf. I. P. Vasiliev, P. F. Kuznetsov, A. P. Semenova, *Potapovskij kurganyj mogil'nik indoiranskij plemen na Volge*, Samara, 1994, p. 20, fig. 11). De fiecare dată, prezența unor schelete de animale întregi (cai, bovine, ovicaprine sau câini, câte o dată chiar și porcine), bine integrate în structura complexelor mortuare, corespunde integrării unor anume specii animale în contextul ritual al comunităților umane pe măsura creșterii poziției lor în strategia de subzistență și, corespunzător, a controlului spațiului înconjurător. În niciun caz nu poate fi vorba de așa ceva la T. 3 de la Medgidia, căci resturile de oase de animale sunt fragmentate, ceea ce indică mai degrabă resturi de hrană depuse alături de defuncți, ceea ce este cu totul altceva. Pe de

altă parte, prezența unor astfel de resturi (oase de cal și nu numai) în mantaua movei pare a indica o anume succesiune de episoade ceremoniale corespunzând succesiunii etapelor de ridicare a acestora, ceea ce a scăpat săpătorilor și interpretatorilor... Oase de animale au fost descoperite în cinci morminte individuale (M. 4, 6, 7, 10 și 11), precum și în M. 1–2 (vezi Tab. 1, p. 55). Cel mai probabil este vorba de resturi de hrană. În M. 1–2 au fost găsite 28 de fragmente osoase de cabalină (fragmente mici de craniu, falange, coaste, vertebre, dinți), alături de care se mai aflau 14 fragmente de oase de ovină, o bucată de femur și alta de la o coadă de vacă. Foarte importantă este prezența oaselor de cal. Pe teritoriul României se cunosc deocamdată foarte puține complexe funerare cu oase de cabalină, dar niciunul nu se plasează în vreme/mediu Jamnaja, M. 1–2 din T. 3 de la Medgidia fiind astfel primul complex funerar Jamnaja cu oase de cabalină identificat. Foarte numeroase astfel de complexe se cunosc în stepile nord-pontice, de unde, prin Basarabia și mai ales prin Bugeac, pătrund spre sud-vest. Folosirea cailor și integrarea acestora în ansamblul ceremonial al populațiilor de păstori nord-pontici constituie obiectul unor numeroase studii care au atacat problema din perspective diferite, ceea ce dovedește importanța problemei (vezi, de pildă, J. P. Mallory, *In search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*, New York, 1989; N. L. Morgunova, O. S. Khokholova, *Kurgans and nomads: New investigations of mound burial in the Southern Urals*, *Antiquity* 80 (308), 2006, p. 303–317; David W. Anthony, *The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze Age Raiders from Eurasian Steppes shaped the Modern World*, Princetown, 2007; Philip L. Kohl, *The making of bronze Age Eurasia*, Cambridge, 2007; E. E. Kuzmina, *The Prehistory of the Silk Road*, Philadelphia, 2007; Bryan K. Hanks, Katheryne M. Linduff, *Social complexity in prehistoric Eurasia. Monuments, Metals and Mobility*, Cambridge, 2009).

Dacă borcanul din complexul 3, prin forma sa caracteristică, nu ridică probleme privind încadrarea cultural-cronologică, în ceea ce privește ceașca din complexul 5 lucrurile nu sunt foarte clare. Caracterul complexului din care făceau parte *câteva resturi osteologice umane și o ceașcă* nu a putut fi stabilit. Prezența oaselor umane, chiar foarte puține, ar putea indica un complex funerar.

Încercările autorului de încadrare a T. 3 de la Medgidia în universul cronologic Jamnaja sunt de felicitat. Dar mai puțin de felicitat sunt încercările față de care autorul se raportează. Trebuie ținut totuși cont de faptul că cercetarea fenomenului Jamnaja, în complexitatea lui, conține încă destule contradicții, mai ales cronologice.

În lipsa unor datări cu ^{14}C , descoperirile din T. 3 de la Medgidia au fost raportate, foarte corect, la alte înmormântări Jamnaja, în mare în perioada timpurie a epocii bronzului. Nomadismul comunităților Jamnaja, atât de drag unor specialiști și la care se raportează și autorul, ar trebui văzut însă și prin prisma unor cercetări mai noi (cf. M. D. Frachetti, *Pastoralist Landscapes and Social Integration in Bronze Age Eurasia*, Berkley – Los Angeles – London 2008; Elke Kaiser, *Эгалитарное пастушеское общество versus войны-кочевники?*, *Stratum plus*, 2010, 2 p. 99–120). Aceleași rezerve trebuiesc avute în vedere și atunci când se propune raportarea la „fazele”/„variantele” nistreană sau Bugeac ale fenomenului Jamnaja, cu atât mai mult cu cât acestea au fost insuficient definite, iar la o privire mai atentă asupra ansamblului Jamnaja acestea par a fi mai degrabă variante locale și mai puțin etape cronologice. Ca să nu mai discutăm despre caracterul cercetării... Datările cu ^{14}C sunt cât se poate de folositoare, cu atât mai mult cu cât ele cresc la număr pe zi ce trece, iar tehnologia prelucrării probelor se îmbunătățește în aceeași măsură. Dar utilizarea lor necesită o abordare mai cu seamă statistică și raportată spațial

(cf. B. Ottaway, *Is radiocarbon dating obsolescent for archaeologists?*, Radiocarbon 28, 1986, 2A p. 732–738). Față de numărul foarte mare de date, cele mai vechi, cu devieri standard mai mari de ± 100 , trebuie date la o parte, iar pentru datările celelalte ar trebui luate în considerare calibrările în domeniul 2 sigma, mai sigure.

Nota privind restaurarea și conservarea pieselor de metal are o utilitate cu totul redusă, dar pagina pe care o ocupă nu încurcă prea mult.

Ilustrația, cu multe planșe color, nu răspunde însă cu totul cerințelor și asta în primul rând datorită calității observațiilor din teren.

Tipărit în condiții foarte bune, pe hârtie de calitate și cu o copertă impresionantă, volumul aici prezentat justifică într-un efort financiar făcut de firma COLAS, dar arheologic este puțin mulțumitor.

Ion Motzoi-Chicideanu

Zdravko Dimitrov, *Архитектурна декораця в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)* (Decorația arhitecturală în Moesia Inferior), Sofia, 2007, 706 p., 684 fig.

De câțiva ani Institutul și Muzeul de Arheologie al Academiei Bulgare de Științe publică seria numită Disertații, în care apar lucrări ce au la bază teze de doctorat. Tomul 2 din această serie este reprezentat de lucrarea lui Zdravko Dimitrov, intitulată *Архитектурна декораця в провинция Долна Мизия (I–III в сл. Хр.)* (*Decorul arhitectural în provincia Moesia Inferior, secolele I–III p. Chr.*), apărută în 2007.

Structura lucrării este următoarea: Introducere și Stadiul cercetării temei (p. 13–20), Capitolul I: Baze, baze de coloane care fac corp comun cu un soclu înalt și socluri (p. 21–52), Capitolul II: Coloane, semicolane, pilaștri (p. 53–89), Capitolul III: Capiteluri (p. 90–182), Capitolul IV: Frize, arhitrave și frize-arhitrave (p. 183–239), Capitolul V: Elemente de plafon: cornișe, timpene, detalii de frontoane, tavane casetate, acrotere (p. 240–268), Capitolul VI: Fragmente arhitectonice cu funcții specifice: parapete, scaune de teatru sau amfiteatru, ancadrame de uși (p. 269–276), Capitolul VII: Cronologia decorației arhitecturale în Moesia Inferior. Contactul cu alte provincii, influențe, ateliere și școli de arhitectură (p. 277–297), Concluzii p. 298–305, Rezumat în limba engleză p. 306–328, Bibliografie p. 329–342, Catalog p. 343–580, Ilustrații p. 581–706.

Așa cum menționează autorul, subiectul lucrării îl constituie analiza tuturor pieselor de arhitectură produse pe teritoriul provinciei, în toate cele cinci stiluri arhitectonice: doric, ionic, corintic, toscan și compozit; teritoriul avut în vedere este cel al următoarelor orașe cu teritoriile lor: Montana, Oescus, Novae, Durostorum, Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis și Abritus, la care se adaugă Dobrogea și litoralul Mării Negre, de la Hersonesus la Anchialos; din punct de vedere cronologic, lucrarea acoperă perioada cuprinsă între apariția provinciei *Moesia Inferior* și sfârșitul secolului al III-lea, mai exact domnia lui Diocletian (284–305).

În Introducere autorul prezintă foarte pe scurt etapele principale ale formării și evoluției provinciei din punct de vedere al întinderii teritoriului, precum și stadiul cercetării asupra studiilor de arhitectură pe teritoriul Imperiului Roman, dar și în zona geografică avută în vedere. În opinia sa, două evenimente majore stau la baza creării provinciei *Moesia Inferior*: numirea lui *Gaius Pompeius Sabinus* în anul 12 ca *legatus Augusti* și anexarea Macedoniei și Achaiei sub guvernarea sa după anul 15. Este adevărat că din punct de vedere cronologic cele două date fixează în timp un *terminus post quem* de la care începem să vorbim despre provincia *Moesia* (!), dar apariția și organizarea unei provincii este un proces îndelungat care cuprinde nu numai aspectele militare, chiar dacă acestea primează, ci și pe cele economico-sociale și culturale! Istoricul cercetării este realizat prin enumerarea studiilor generale privind arhitectura Imperiului Roman, începând cu cele aparținând Academiei Vitruviene de la Roma

(1538). Apropiindu-se de perioada contemporană, autorul se bazează în mare parte pe bibliografia occidentală și bulgară. Bibliografia românească de specialitate, chiar dacă puțin numeroasă, nu este amintită deloc în această parte introductivă. Deși autorul pretinde a se referi la provincia *Moesia Inferior*, de fapt, lucrarea de față are în vedere, în proporție covârșitoare, piesele de arhitectură din orașele grecești și romane de pe teritoriul de astăzi al Bulgariei!

Capitolul I este dedicat bazelor de coloană. Bazele și soclurile sunt extrem de variate, dar se pot clasifica în trei mari categorii: atico-ionice (așa cum sunt ele numite în Bulgaria!), „redușe” și toscane. Cele atico-ionice au cele mai multe subcategorii; cel mai mare număr de astfel de baze și, în același timp, cel mai variat lot provine de la Nicopolis ad Istrum; baze atice (simple) provin de la Durostorum, Abritus, Marcianopolis sau din orașe de pe malul mării: Histria, Odessos, Mesambria.

Bazele „redușe” sunt specifice provinciei *Moesia Inferior*, sunt folosite în construcții *in antis* în ordinul doric. Mult simplificate, aproape fără decorație, acestea sunt folosite exclusiv pentru porți; de exemplu: buleuterionul de la Nicopolis ad Istrum, termele de la Odessos sau o construcție publică din agora la Messambria.

Bazele toscane apar exclusiv în mediul militar, așa cum se întâmplă în castele de la Novae, Oescus, Noviodunum, care sunt printre cele mai vechi din provincie.

Soclurile sunt de două categorii: nedecorate și care fac corp comun cu baza (Nicopolis ad Istrum, Novae, Oescus, Durostorum, Noviodunum), decorate și fără bază de coloană (Abritus, Nicopolis ad Istrum).

Deși cele mai multe piese, atât baze de coloane cât și socluri, sunt lipsite de decorație, acestea pot fi clasificate pe baza caracteristicilor tehnice ale execuției, mai exact în funcție de mărimea și punerea lor în operă, precum și pe baza execuției profilului *torus*-ului superior. Analogii foarte bune pentru bazele atico-ionice întâlnim în provinciile grecești sau nord-africane, de exemplu la Milet, Ephes, Palmyra, Baalbek, Atena, Corint, Leptis Magna.

În capitolul II sunt analizate elementele de „suport vertical”: coloane, stâlpi, pilaștri. Clasificarea lor se face în funcție de două criterii: constructiv și decorativ; din punct de vedere constructiv, există coloane, stâlpi, pilaștri etc., în timp ce pe baza celui de-al doilea criteriu deosebim decorații netede, dar în relief, cu caneluri, cu motive florale și cariatide. Coloanele netede sunt analizate în funcție de caracteristicile apofizei. În prima grupă intră monumentele ionice și corintice cu o apofiză dublă, cu o curbă superioară convexă și o a doua coborând ușor spre fusul coloanei (Nicopolis ad Istrum, Novae, Oescus, Odessos, Abritus); a doua categorie este reprezentată de apofiza simplă, dreaptă („verticală”) a coloanelor din monu-